

Az erdélyi szászország két legfőbb városa mindig is Szében és Brassó volt. Mindkettő már a 16. század második negyedétől, ha nem is folyamatosan, de nyomdahely volt. Így mint ilyen, a legrégebbiek közé tartozik a Kárpát-medencében. További jelentős települései voltak az erdélyi németeknek Medgyes, Beszterce és Segesvár. Közülük az első kettőben a 18. század második felében működött könyvsajtó, míg Segesvárott csak az 1867. évi kiegyezést követő időben. Besztercén 1760-tól folyamatosan, míg Medgyesén 1765-től 1810-ig, majd 1871-től ismeretes nyomdai tevékenység. A retrospektív magyar nemzeti bibliográfia keretében folyó adatgyűjtés a 18. századból eddig igencsak szerény számban tudott regisztrálni kiadványokat ebből a két városból: Beszterceből 13, Medgyesről pedig összesen 16 bibliográfiai egységet.³² Bár e két helyen a 18. században aligha folyt kiemelkedő mennyiségű tipográfiai tevékenység, mégis a több évtizeden át működő műhelyek számszerű termése a fenti számoknál nyilvánvalóan lényegesen nagyobb volt.

Az erdélyi gyűjteményekben folytatott bibliográfiai adatgyűjtés során azután a fentiekhez viszonyítva valóban jelentős mennyiségű, korábról nem ismert kiadvány került már eddig is napfényre. Az ezeken olvasható nyomdásznevek alapján korábról nem ismert is előkerült. A nagy-szebeni Brukenthal múzeum könyvtárában őrzött medgyesi, német nyelvű naptársorozaton lehetett legjobban a tulajdonosi változást felismerni. Az 1765–1784 között mindig Johann Siff nevére olvasható, majd az 1789-re szóló kalendáriumon a „mit Siffischen Schriften” megjelölés található. Ez arra utal, hogy az 1788. esztendő második felében a korábbi tipográfus már halott volt, és a tulajdoni viszonyok ezt követően még rendezetlenek lehettek.³³ Az 1790. évtől azután a medgyesi kiadványokon Johann Michael Siff nevére olvasható, aki nyilván az elhunyt nyomdász fia lehetett, és eddig nem szerepelt a hazai nyomdászok jegyzékén.

BORSA GEDEON

A dunántúli pietisták „jenai” műhelye. Nyomdatitkok és szerzőségi kérdések. A legújabb tipográfiai kutatások szerint 1733–34-ben több evangélikus kiadvány is megjelent titokban a győri Streibig nyomdában: id. Ács Mihály *Aranyláncza és Zengedező mennyei kara* két-két kiadásban, az *Utítárs* és a *Halott temetéskorra való énekek*,¹ Hegyfalusi György *Centifoliája*² és Bárány György *Panoplia catholicája*.³ Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy kortárs adatokkal is rendelkezünk maga a közreműködő, Fábri Gergely naplójából.⁴ Ebből kiderül, hogy 1733-ban Fodor István (alsóbüki nemes) finanszírozta a kiadást, míg 1734-ben Müller János győri könyvárus rendelte meg saját költségére a munkát. A szöveg gondozását és a korrektúrát mindkét esetben Fábri végezte. A *Panoplia catholica* c. „dictomos könyv” háttere annyiban más, hogy szerzője azt saját költségén adatta ki: Bárány állítólag három évi fizetését fordította erre a

³² PETRIK VI. 13–14, 225. – VIII. 254–255, 369–370.

³³ Pl. több gyermek és az özvegy között még nem történt meg a vagyonmegosztás, az egyetlen fiúörökös még kiskorú volt stb.

¹ PETRIK I. 14–15, 634, VII. 92; SZELESTEI N. László: *Hamis impresszumú könyvek a 18. századi Magyarországon. I–II.* = MKSz 1983. 292–304, 1991. 343–351. I. 294, 302; II. 344–347; V. ECSEDY Judit: *Titkos nyomdahelyű régi magyar könyvek. 1539–1800.* Bp. 1996. 34–35. és 37–39. sz.

² H. n. 1729. PETRIK II. 91. Vö. SZELESTEI 1983–1991. II. 343–344, 350.

³ H. n. 1733. PETRIK III. 33; PAYR Sándor: *Magyar Pietisták a XVIII. században.* In: *Magyar protestáns egyháztörténelmi monográfiák I.* Bp. 1898. 97–174, 156. Vö. SZELESTEI 1983–1991. II. 346–348.

⁴ PAYR Sándor: *Fábry Gergely naplója.* = Theológiai Szaklap (2.) 1903/4. 124–132, 129–130; SZELESTEI 1983–1991. II. 350–351.

célra.⁵ A győri püspöki nyomdász, Streibig József Antal nem keveset kockáztatott a protestáns ima- és énekeskönyvek kiadásával, árai ennek megfelelően magasak lehettek. Talán ezzel magyarázható, hogy megrendelői más nyomdákkal is kísérleteztek.

Szelestei N. László bizonytalannak tartja, hogy Bárány Györgynek szerepe lett volna az Ács Mihály-féle könyvek többszöri megjelentetésében.⁶ A Fábri-napló valóban nem szól erről, de két adatunk is van arra, hogy a *Zengedező mennyei kar* bővítésében Bárány is részt vett. Bárány 1728-ban azt írta Vázsonyi Mártonnak, hogy szisztematikus mutatót készít az új énekeskönyvhöz,⁷ temetésén, 1757-ben pedig fia, Bárány János állította, hogy „Graduálban [*Új zengedező mennyei kar*]... van munkája neki”.⁸ Ezt a problémát könnyen megoldhatjuk, ha végignézzük az énekeskönyv bővítési folyamatát,⁹ s ezt egybevetjük a tipográfiai vizsgálatok eredményeivel.¹⁰

ZMK Lötsein 1696?	RMK I. 1589a ¹¹	104 ének
ZMK Lötsein 1703	RMK I: 1673.	111 ének
ZMK „Lötsein 1696”	[Komárom, 1718k]	111 ének
ZMK Lötsein 1706	Sztripszky 426.	114 ének
ZMK „Lötsein 1696”	[Komárom, 1718k]	130 ének
ZMK „Lötsein 1726”	[Győr, 1733/34]	133 ének
ZMK „Augustában 1735”	[Kőszeg-Sopron]	222 ének
ÚZMK „Frankofurtumban 1743”	[Sopron]	619 ének
ÚZMK „Frankofurtumban 1750”	[Sopron]	633 ének

Az első bővítések (1706-ig) valószínűleg a két Ács Mihálynak tulajdoníthatók. Komáromban rövid időn belül két kiadás jelent meg: az első az 1703-as ZMK anyagát tartalmazta, de az 1696-os címlappal, ez talán a nyomdásznak, Töltési Istvánnak az üzleti fogása volt. A második komáromi énekeskönyv már jelentősen bővült, többek között id. Tatay István (†1735) „Szívemet hozzád emelem, dicséretedre serkentem” kezdetű énekével. Emögött a bővítés mögött a győri tanárokat: Vázsonyi Márton, Wagner Györgyöt, ifj. Tatay Istvánt sejtethetjük (mindhárman verseltek). A Győrött megjelenőről pontosan tudjuk, hogy gondozója Fábri Gergely volt, lényegében az előbbi gyűjteményt másolta (az ebben újonnan feltűnő, néhány németből fordított ének a 17. század közepéről való).

⁵ Bárány György levele Szentgróthi Mihálynak: PAYR Sándor: *Egyháztörténeti emlékek*. Forrásgyűjtemény a Dunántúli Ág. Hitv. Evang. Egyházkerület történetéhez. I. Sopron, 1910. 355. Bárány János Ribini Jánosnak 1751. november 1.: „Pater meus [...] propriis sumptibus 1733. libellum dictorum typis exprimi curavit et maxima parte gratuito in omnes partes distribuit, ut ex impensis 150 fl. vix [ei] redierint.” Soproni Evangélikus Levéltár (SEL) 1393:92v Vö. SCHMIDT János: *Szenicei Bárány György, a nagy pietista sárszentlőrinci lelkész és tolna-baranya-somogyi evangélikus egyházmegye megszervezőjének és első esperesének élete és munkássága. 1682–1757*. Paks, 1940. 44.

⁶ SZELESTEI N. László: *Pietizmus és magyar nyelv a 18. század első felében*. = *Protestáns Szemle* (56.) 1994. 207–215, 212.

⁷ Dörgicse, 1728. július 12-én. SEL 1383:56.

⁸ PAYR 1910. 365. 60. strófa.

⁹ A beható himnológiai értékelés helyett hadd utaljak Schulek Tibor anyaggyűjtésére (ma a Győri Evangélikus Levéltárban: GyEL) és összefoglaló tanulmányára (SCHULEK Tibor: *Kurzer Abriß der Geschichte des ungarischen Kirchengesangbuches*. = *Jahrbuch für Liturgik und Hymnologie* (13.) 1968. 130–140. 135–136.).

¹⁰ SZELESTEI 1983–1991. I. 302; ECSÉDY 28–29., 35., 40., 62–63., 78–80. sz.

¹¹ Egyetlen példányának címlapjáról az évszám leszakadt. Az OSzK RMNy csoportja 1692 és 1696 közé datálta. A későbbi hamis impresszumok miatt mindenképpen feltételezhetünk egy 1696-os kiadást, más adatok 1692-ről szólnak.

Az 1735-ös ZMK ezzel szemben címlapja szerint „több mint száz” korálnyi gyarapodást mutat, ezek nagy része ugyancsak Paul Gerhardtól (1607–1676), Johann Heermanntól (1585–1647), ill. kortársaiktól származik. Közéjük vegyülnek már viszont Johann Jakob Schütz (1640–1690), Christoph Tietze (1641–1703), Joachim Neander (1650–1680), Lorenz Lorenzen (1660–1722) és Ámilie Juliane von Schwarzburg-Rudolstadt (1637–1706) pietista háttérű énekei is. Valószínűleg erről az új énekeskönyvről írt Bárány Vázsonyinak, így leginkább kettőjük tartható ebben az esetben szerkesztőnek. Csupán egy fordítást sikerült eddig személyhez kötni: a „Te világ, szép ékességed” kezdetű szöveg valószínűleg Vázsonyié.¹² Ugyancsak ettől az évtől kezdve egészül ki a ZMK „Jeremiás siralmai”-val, „A mi urunk Krisztus kínszenvedésének históriájá”-val és a „Jeruzsálem veszedelmének históriájá”-val.¹³

Az 1743-as ÚZMK közismerten Torkos József nevéhez fűződik,¹⁴ ám nemcsak Bárány János verse, hanem maga a munka terjedelme is elárulja, hogy több munkatársa volt: 240 új fordítás került bele ebbe a gyűjteménybe.

„Diese Sammlung ist eine theologische und auch dichterische Spitzenleistung. Es muß eine begeisterte, geistbeselte Arbeitsgemeinschaft gewesen sein, von der aber noch kaum etwas ausfindig gemacht worden ist, die sich zu diesem Dienst zusammenfand. Der Hallische Pietismus hat damals sehr segensreich fermentierend auf luth. Kreise in Ungarn eingewirkt.”¹⁵

– írja Schulek Tibor. A pietizmus nyoma mindenképpen felfedezhető a kötetben Joachim Neander, Ludwig Andreas Gotter (1661–1735), Christian Friedrich Richter (1676–1711), Johann Caspar Schade (1666–1698), Bartholomäus Crasselius (1667–1724), Johann Heinrich Schröder (1667–1699), Johann Burchard Freystein (1671–1718) szövegei révén. Bekerült a gyűjteménybe Angelus Silesius (1624–1677) „»Mir nach«, spricht Christus, unser Held” kezdetű versének fordítása is, s a „Jézus, e világ bűnéért, ki meghalni eljövél” kezdetű ismeretlen szerzőjű korál, mindkettő Johann Anastasius Freylinghausen hallei énekeskönyvéből. Miskei Ádám nevéhez tudunk ugyan kötni néhány verset,¹⁶ de az anyag legnagyobb részénél feltételezésekre vagyunk utalva. Torkos József mellett a dunántúli író papok bármelyike részt vehetett a munkában.¹⁷

Az evangélikus énekeskönyveket ugyan sokan feldolgozták már himnológiai szempontból, mégsem tudjuk, milyen közvetítéssel jutottak a német énekek a fordítókhoz. Valószínű, hogy az akkori széles énekeskönyv-választékból csak néhányra támaszkodtak. Igen izgalmas volna egyszer megvizsgálni, hogy mekkora átfedés mutatható ki az említett bővületek és a hazai német (elsősorban Johann Sigismund Pilgram *Neu-vermehrtes Oedenburgisches Gesang-Buch*-ja, 1726),¹⁸ valamint néhány

¹² PAYR, 1898. 152; SZENT-IVÁNYI Béla: *A pietizmus Magyarországon*. = Századok 1935. 325. (Önállóan: Bp. 1936.)

¹³ Ezek a Ludvig János által 1745-ben kiadott soproni német énekeskönyvben ugyancsak megjelentek, ám a birodalomban használt énekeskönyveket már a 17. század végén kiegészítették velük.

¹⁴ Torkos József levele Prónai Gábornak 1743. október 1-jén. L. PRÓNAY Dezső – STROMP László: *Magyar Evangélikus Egyháztörténeti Emlékek I. (MEEE)* Bp. 1905. 394–396.

¹⁵ SCHULEK 1968. 136.

¹⁶ PAYR 1898. 152.

¹⁷ Az óriási terjedelmet az is magyarázza, hogy az ÚZMK bőven merített a meglévő magyar énekeskönyvekből, így az M. Sartorius János-féle *Magyar lelki órából* (1730) is, melyet a ZMK kiadások addig nem vettek figyelembe. Vö. SCHULEK 1968. 136.

¹⁸ A Petrik-bibliográfia (VII.354.) az 1737-es kiadásnál korábban nem ismer. Figyelemreméltó, hogy Ludvig ezt a gyűjteményt több függelékkel bővítve adta ki 1745-ben: *Evangélikus Országos Könyvtár* 18.784.

olyan énekeskönyv között, mely biztosan megvolt a dunántúli pietisták könyvtárában: Freylinghausen hallei¹⁹ és Möllenhoff bécsi²⁰ gyűjteményére gondolok.

Érdekes, hogy az *Új zengedező mennyei kar* megjelenése után is kiadták még a különböző terjedelmű korábbi változatokat is.²¹ A 133 énekes „Lötsén” megjelöléssel került forgalomba,²² míg a 222 énekes „Augustában” látta meg a napvilágot, a kőszegi Ludvig János kiadásában.²³ Hasonló változatosságot figyelhetünk meg az *Aranylánc* c. imakönyv kiadásainál is. Az eredeti terjedelmű mindig „Lötsén” jelenik meg (azaz Komáromban, Győrött vagy Sopronban),²⁴ a bővebb változat pedig 1734-től kezdve „Jénában” [Sopron].²⁵ A tartalmi különbségek elemzése meghaladná ennek a tanulmánynak a kereteit, ezért meglegszem annak regisztrálásával, hogy két párhuzamos könyvkiadói tevékenység figyelhető meg a dunántúli evangélikusok körében: egy hagyományörző, mely egyszerűen a meglévő gyülekezeti igényeket igyekezett kielégíteni (pl. Fodor István),²⁶ vagy üzleti hasznot remélt (pl. Müller János) – valamint egy újat is teremtő, mely tudatosan merített a hallei pietista kegyességéből.

Az 1734-es *Aranylánc*cal és az 1735-ös *Zengedezővel*²⁷ induló kiadói körbe tartoznak Bárány György, Sartoris János szerzők, Ludvig János kompaktor, valamint Christian Nicolaus Möllenhoff (1698–1748) bécsi dán követségi lelkész (1728–1736) és Hans W. von Diede báró brit-hannoveri követ mint anyagi támogatók. Ez a kör először a soproni Schmiddel nyomattatott, majd Ludvig feltételezett kőszegi műhelyével, végül visszatért a soproni Siess-nyomdához.

Ludvig János vállalkozására Szelestei N. László és V. Ecsedy Judit kutatásai derítettek fényt. Az evangélikus Ludvig valószínűleg Bécsből jött 1735-ben Kőszegre (Sartoris gyülekezetébe!), ahol könyvkiadással és könyvkereskedéssel foglalkozott.²⁸ Elképzelhető, hogy már Bécsből ismerte Möllenhoff dán követségi prédikátort, így annál könnyebb volt a kapcsolatteremtés. Azt az öt hamis impresszumú nyomtatványt 1735–1736-ból, amelyet nem sikerült magyarországi nyomdához kötni, talán a sok további kérdést is fölvető „kőszegi nyomda” nélkül is el lehet egyszer helyezni. Nemcsak Ludvig valószínű bécsi származása, hanem Möllenhoff ismert szerepvállalása éppen ezekben az években szintén arra biztat, hogy bécsi vagy alsó-ausztriai műhelyekben nyomozzunk tovább. A dán követségi prédikátor nekrológiájában ugyanis a következő adatokat olvashatjuk:

¹⁹ *Geist-reiches Gesang-buch Den Kern Alter und Neuer Lieder... in sich haltend.* Halle, 1704. *Neues Geist-reiches Gesang-Buch, auserlesene, so Alte als Neue, geistliche und liebliche Lieder.* Halle, 1714.

²⁰ *Kern geistlicher, lieblicher Lieder.* Nürnberg, 1732. 1733.²

²¹ ZMK „Augustában 1747” [Sopron] 222 ének

ZMK „Lötsén 1748” [Sopron] 133 ének

ÚZMK „Frankofurtumban 1750” [Sopron] 633 ének

ÚZMK „Frankofurtumban 1758” [Sopron] 633 ének

ZMK „Augustában 1760” [Sopron] 222 ének

²² ECSEDY 70. sz.

²³ ECSEDY 66., 93. sz.

²⁴ ECSEDY 27., 34., 37., 69. sz. (ez utóbbi 1748-ban!).

²⁵ ECSEDY 36., 65., 92. sz. (ez utóbbi Ludvig kiadásában!). A címlap szerint: „mostan pedig egynehány szép imádságokkal és hasznos Elöl járó beszéddel együtt ujonnan ki nyomtattak”. Az előszó („Miként kell az keresztyén embernek az imádságos könvekkal haszonra élni”) Payr Sándor szerint Báránytól származik. Szerzője a kötött szövegű imák mellett a szabad imádkozásra is biztat, ez a gondolat valóban kimutatható Bárány György írásaiban.

²⁶ PAYR Sándor: *Rejtett nyomdahellyel megjelent magyar könyvek a 18. században.* = MKsz 1939. 190. (Perlaki Józsefet is ideérti.)

²⁷ Schulek Tibor tud 1734-es kiadásról is. Mivel az *Aranylánc* és a *Zengedező* többnyire egyszerre (sokszor egybekötve) jelent meg, a fent ismertetett 222-es bővületet is feltételelesen 1734-re datálhatjuk.

²⁸ SZELESTEI N. László: *Sartorius János.* In: *Vas Megye Múltjából.* Levéltári Évkönyv. 3. Szombathely, 1986. 107–123, 109; ECSEDY 1996. 39–42.

„Er war ein Werkzeug, die liebeiche Absichten des damaligen Königlichen Grosbritt. und Churhanoverischen Gesandten an dem Kaiserlichen Hofe, Freiherrn Diede zum Fürstenstein, auszuführen. Dieser Herr hatte weislich geurtheilet, es würde ein wichtiger Liebesdienst gegen die so sehr eingeschränckte Glaubensbrüder in Ungarn seyn, wenn man ihnen erbauliche Bücher in ihrer Sprache zubrächte. Er versprach, die ansehnliche Kosten dazu theils selbst zu geben, theils von seinen Brüdern und Verwandten zu verschaffen. Deswegen fieng unser Möllenhof mit verschiedenen Ungarischen Predigern einen Briefwechsel an. Und so verliessen durch seine Betreibung folgende Bücher die Presse:

a) Marpergers Sammlung der Lämmer in ihres guten Hirten Arme. Leipzig 1735,²⁹ in ungarischer und böhmischer Sprache.

b) Luthers Catechismus, mit einer Erklärung. Nürnberg 1735,³⁰ in ungarischer Sprache.

c) A. Wolf und G. F. Rogals brüderliche Erweckung an einige angehende Lehrer. Jena 1736,³¹ in ungarischer Sprache.

d) Das neue Testament, Wittenberg 1736³² in gedachter Uebersetzung.

e) Der erste Theil der württembergischen Summarien, in sklavonischer Sprache. Auch schafte man andere, vorhin schon ungarisch gedruckte Büche an, und schikte sie ins Land. Ueber 2000 Gulden, die auf vorhin gedachte mildthätige Art zusammenkamen, giengen durch Möllenhofs Hände, und wurden zu dem erwehnten christlichen Entzweck angewandt.³³

A felsoroltakon kívül ugyanezen a kiadói háttéren jelent meg Sartoristól az *Uton-járók kézben viselő imádságos könyvetskéjek* (Ecsedy 43. sz.), az *Engesztelő áldozat* második, bővített kiadása,³⁴ a Bárány-féle *Augustana confessio*³⁵ és a *Gyermekeknek kézi könyvetskéjek*.³⁶ Az utóbbi kettő már Möllenhoff Bécsből való távozása után került sajtó alá. A kiadványok kiállítását tekintve volt is szük-

²⁹ A bárányoknak az ő Jó Pásztoroknak karjaira való Egybengyűjtetések. A' vagy bátorságos és egyenes Vezérlés, miképen kellessék az Ifju Keresztyén embereknek az Ur Vatsorájához való első járulásokban magokat a Jézus Krisztusnak – mint az ő kisedet nyájának 'zengéjét sziveknek igaz megtérésében bémutatni – és ő neki ajánlani és szentelni... Magyar nyelvre fordítottatott. H. n. 1736. PETRIK V. 47; PAYR 1898. 130. A fordító Eliaš Miletz pozsonyi magyar-szlovák lelkész (1730–1757); vö. FEYL, Othmar: *Die führende Stellung der Ungarländer in der ausländischen Bildungsgeschichte der Universität Jena*. In: *Beiträge zur Geschichte der slawischen Verbindungen und internationalen Kontakte der Universität Jena*. Jena, 1960. 1–91, 32–33. Szlovákul: H. n. 1736. Knihopis 5217.

³⁰ LUTHER Márton *Kis katekismussa*. „Nürnberg” [Köszeg?], 1735. PETRIK V.305; ECESEDY 42. sz.

³¹ *Atyafiságos serkentések*. „Jena” [Sopron], 1736. PETRIK III.805, ECESEDY 50. sz. Bárány György fordítása Sartoris János Möllenhoffnak szóló ajánlásával. Vö. PAYR 1898. 122, 139. „A' Lelki tanítóknak számokra Rogalle Fridriknek és Volff Abrahamnak Atyafiságos Serkentéseket T. Bárány György Uram az én elől járó beszédemmel botsátott ki 1736. eszt.” – írja Sartoris 1741-ben az Arndt-előszóban (12. §).

³² Torkos András fordítása: PETRIK V. 63; ECESEDY 46–47. sz. A győri gyülekezet számadásai szerint Torkos kamatmentes kölcsönt kapott erre a célra 1735-ben Möllenhofftól (GyEL). – L. KOVÁCS Géza: *Egy győri nyomda rejtett kiadványai*. = *Lelkipásztor* (74.) 1999. 7–8. sz.

³³ SCHMERSAHL, Elias Friedrich: *Zuverlässige Nachrichten von jüngstverstorbenen Gelehrten*. II. Zelle, 1751. 236–238.

³⁴ „Lipcse”, 1736. PETRIK III. 656; ECESEDY 48–49. sz. A hét részből a negyedik és ötödik, valamint az előszó Sartoristól származik.

³⁵ „Jena”, 1740. PETRIK I. 437; ECESEDY 52. sz. Az 1692-es regensburgi kiadást követi.

³⁶ „Jena”, 1740. PETRIK III. 178; ECESEDY 54. sz. RAMBACH, Johann Jacob: *Erbauliches Handbüchlein für Kinder* c. műve (H.n. 1735.) alapján (I. PAYR 1898. 156).

ség 2000 aranya: a kiadó nem takarékoskodott a metszetekkel. A vállalkozás sikeres lehetett, mert Bárány György már 1736-ban egyes művek újranyomását tartotta szükségesnek.³⁷

Payr Sándor még azonosította a magyar evangélikus könyvek kiadását a pietizmussal. Nyilvánvaló azonban, hogy sem az énekköltészetet, sem az építő írást nem sajátíthatjuk ki a pietisták számára: gondoljunk csak a reformátorokra vagy a 17. századi Philipp Nicolaira (1556–1608), Paul Gerhardtra,³⁸ Johann Gerhardra (1582–1637),³⁹ a káték pedig végképp nem tekinthetők újdonságnak. Mindezek a könyvek egyházi igényt elégítettek ki a teológiai irányzatoktól függetlenül.⁴⁰ A győri konvent kezdeményezésére kiadott káték, ima- és énekeskönyvek (így a Halléban megjelent Győri katechismus és „Gerengelius” is) elsősorban nem a pietizmus terjesztésére, hanem a betűinség enyhítésére szolgáltak, az ÚZMK több mint ezer oldalán pedig békésen megfér egymás mellett több teológiai szín. Szerkesztőikben, a „wittenbergi” Torkos Andrásban, Józsefben és Fábri Gergelyben legfeljebb azt a lelkesedést vezethetjük le a hallei lelkiségből, mellyel orvosolni próbálták a magyar nyelvű egyházi irodalom nyomasztó hiányát.

Payr továbbá igen nagy jelentőséget tulajdonít a kátéknak és az Ágostai Hitvallásnak: szerinte ezek megjelentetése bizonyítja, hogy a dunántúli pietisták ragaszkodtak a szimbolikus iratokhoz, a pietizmusra jellemző felekezeti tolerancia náluk nem vezetett közömbösséghez.⁴¹ A katechézis, a konfirmációi oktatás ugyanakkor szerinte éppen a pietizmus hozadéka volt Magyarországon.⁴² Payr megállapítását fogadjuk óvatosan: a hitvallási iratokhoz való ragaszkodás a magyarországi felekezeti viszonyokból is fakadt, s ezek kiadása nem biztos, hogy szubjektív törekvésből, hanem inkább objektív szükségszerűségből történt. A hitoktatás sem feltétlenül jelenti mindenütt a gyülekezeti munka bővülését, sokszor csak a megszűnt istentiszteleti életet próbálja helyettesíteni.

A hagyomány és az újítás összekapcsolását a Bárány-Ludvig-Sartoris műhelyben jól példázza – az Ács-művek már említett bővítésén kívül – az 1735-ben megjelent káté is, mely tartalmazza Luther *Kis kátéját* (a hallei *Győri Katechismus* szerint) és Gerengel *Summáját* (a hallei kiadás szerint), de már kiegészül a konfirmációi kérdésekkel és egy alapos katechetikai bevezetővel, melynek alapja Johann Jacob Rambach *Der wohl informirte Catechet* c. írása.⁴³ A káté szerzőségét Payr Báránynak tulajdonítja,⁴⁴ ám Sartoris János munkájának kell tartanunk. A nemescsói kéziratos Agenda (1760k) is Sartoris műveként említi:

„minden Egyházi Tanító meg szerezné magának b. Rambach Doctornak könyvetskéjét: Der Wohl Unterrichtete Catechet, a' melynek summáját fel találod b. Sza-

³⁷ Bárány György levele Vázsonyi Mártonnak 1736. november 30-án. SEL 1383:65.

³⁸ TRE 12, 453–457.

³⁹ TRE 12, 448–453.

⁴⁰ SZELESTEI 1994. 212–213.

⁴¹ PAYR 1898. 123.

⁴² PAYR 1898. 128–134; Uő: *A pietizmus paedagogikája*. Spener, Francke és a magyar pietista nevelők. = Theológiai Szaklap 1907–1908. 187–193. (Önállóan: Pozsony, 1908.)

⁴³ Első kiadás: Jena, 1722., tizedik: 1762.! Tartalmát ismerteti: PAYR 1908. 182–187.

⁴⁴ PAYR 1898. 154. Azon az alapon, hogy Bárány 1750-es kátéja az 1735-ös kiadást követi. Ám az 1750-es káté Ratkóczy Miklóstól való előszavában azt olvassuk (11–12): „Látván ezen nagy fogyatkozásunkat e dologban, kezdtek ezellen segítségre jöni, némely ISTEN ditsősége mellet hiven fáradozó lelki Atyák, [!], a Diktomos könnyvel [Bárány], és a Norimbergában nyomtatott öreg Katechismussal [valaki más!]”. Bárány János az 1735-ös és 1747-es kátét egyaránt Sartorisénak nevezi: levelei Ribinihez (1751. november 1. és 1752. május 30.) SEL 1393:87–94. A régi irodalomtörténeti hagyomány megosztott volt a kérdésben.

bó János Uram Catechismusának Elöl járó beszédjében, melly nyomtattatott Norinbergában 1735dik Esztendőben.”⁴⁵

Ha nem is döntő érv, de említésre méltó, hogy Rambach és Sartoris Jenában személyesen ismerhették egymást.

A régi irodalom (Bod. Horányi, Klein, Haan) állításával ellentétben szintén Sartoris volt az, aki ezen a területen tovább tevékenykedett: Rambachot fordított (*Gyermekeknek kézi könyvetskéjek*),⁴⁶ kátét bővített.⁴⁷ Bárány János így méltatta Sartorist temetési beszédében:

„Valóban nem vehetünk jó könyvet sem Templomban, sem Othon kezünkbe sőt még gyermekeinknek sem adhatunk, hogy e' férfiúról ne tartoznánk Istenhez való hálaadással meg-emlékeznünk.”⁴⁸

Csak mellékesen jegyzem meg, hogy éppen 1734-ben adott ki (hely nélkül) Ludwig Friedrich Cless nemescsói német lelkész, Sartoris kollégája egy német nyelvű kátét, mely a lutheri *Kis káté* kérdéseinek és feleleteinek túl odaiálló énekverseket is tartalmaz.⁴⁹ Valószínűleg ez a mű is kapcsolatba hozható az 1734-ben induló, fent ismertetett vállalkozással.

A kétféle kiadói magatartás fenti megkülönböztetése (változatlan utánnyomás – termékeny átdolgozás) igen hasznosan alkalmazható Fábri Gergely munkásságának számbavételekor. Győri rektorként 1733–1734-ben Fábri lényeges bővítés nélkül készített a prés alá egyházi könyveket, szerzőnek még az új *Utítárs* és a *Centifolia* esetében sem tarthatjuk, inkább szerkesztőnek.⁵⁰ Ezzel szemben 1751-ben mint szuperintendens jóval nagyobb terjedelemben bocsátja közre a – még 1750-ben is változatlanul utánnyomott – győri kátét, melynek előszavában egyrészt a tanév kiterjesztésére biztat, másrészt a mindennapi katechizációra int.⁵¹ Gondolatai Sartoris előszóira vezethetők vissza. A kátét Fábri 1751 őszén még csak tervezte kiadni,⁵² és a vadosfai zavargások után épp hogy módja lehetett erre. Az „1751-es jenai” kátét egészítik ki az oktatási célra összeállított ima- és énekeskönyvek, az *Aranylántz veleje* (H.n.1752) és a *Régi és új zengedező mennyei kar Veleje* („Jena, 1751”),⁵³ melynek megjelenése ugyancsak 1752-re tehető. Az utóbbiak Fábri akadályoztatása miatt valószínűleg már Sartoris munkái (mind a szerkesztés, mind az előszók), ahogy a káté sajtó alá rendezése is talán neki tulajdonítható.

Érdeemes még egyszer végigfutni viszont a „jenai” impressziummal ellátott kiadványokon:

1726 *Súlyos papi teher* (Vázsonyi)

1734 *Aranylántz* kibővítve (Bárány (?) előszavával)

⁴⁵ L.: 216. Idézi: FEHÉR Károly: *A nemescsói gyülekezet kéziratosa Agendája*. In: FABINY T. (ed.): *Tanítványok*. Bp. 1996. 32–39, 37.

⁴⁶ Sartoris maga tanúskodik szerzőségéről az 1741-es Arndt-előszóban (12. §): „...amaz Gyermekeknek kézi Könyvetskéjeket is ne emlitem, mellyet a' napokban ki adtam, és mellyben a' gyermekeknek számokra 100. Keresztyéni és más 100. erköltsi regulák egyéb szép a' keresztyénséghez tartozó dolgokkal együtt találtatnak.”

⁴⁷ LUTHER Márton *Kis katekismussa*. „Nürnberg” [Sopron], 1747. PETRIK II.625; ECSEDY 68. sz. Bibliái történetek is találhatóak benne (50–72). Vö. KRUPÉCZ István: *Adalékok a Luther-Káté magyarhoni irodalmának történetéhez*. = *Protestáns Szemle* (7.) 1895. 346–354, 347–348. Sartoris szerzőségéről Bárány János fenti adata mellett: SZELESTEI 1986. 115–116.

⁴⁸ BÁRÁNY János: *Az Isten házában égő és világosító világosság*. H. n. 1756. 20.

⁴⁹ KRUPÉCZ 1895. 352. Cless Württembergből jött Nemescsóra!

⁵⁰ SZELESTEI 1983–1991. II. 343–344, 350–351.

⁵¹ KRUPÉCZ 1895. 349–350.

⁵² Fábri Gergely levele Prónay Gábornak 1751. szeptember 19-én. MEEE 465–468.

⁵³ PETRIK I. 14–15; PAYR 1898. 159–160; ECSEDY 81. sz.

- 1735 *Uton járók kézben viselő...* (Sartoris)
 1736 *Atyafiságos serkentések* (Bárány, Sartoris)
 1740 *Ágostai Hitvallás* (Bárány)
 1740 *Gyermekeknek kézi könyvetskéjek* (Sartoris)
 1741 *Igaz keresztyénység* (Vázsonyi, Bárány, Sartoris)
 1747 *Aranylánc* (mint 1734)
 1751 *Győri katekizmus kibővítve* (Fábri előszavával)
 1751 [1752?] *Régi és új ZMK veleje* (Sartoris?)
 1751 [1752] *Boldog halál szekere* (Sartoris előszavával)

„A bibliográfiánkban regisztrált hamis nyomdahelyű evangélikus könyvek címlapján Legtöbbször Frankfurt, és körülbelül egyenlő mértékben Augsburg, Jéna, Lipcse vagy Wittenberg neve olvasható. A hamis hazai nyomdahelyek közül csak az evangélikus Lőcsét és a református Debrecent választották – érthető okokból. A tényleges nyomdahelyek megfejtése azt bizonyítja, hogy nem volt rendszer e külföldi városnevek kiválasztásában, mindössze annyi, hogy a protestáns munkák címlapjára következetesen németországi helynevek kerültek. A győri Streibig-nyomda felváltva használta az augsburgi, frankfurti, nürnbergi, zürichi vagy wittenbergi megjelenési helyet. A soproni Siess-nyomda legtöbbször a Frankfurt helynevet használta, de nyomtatott Augsburg, Lipcse, Nürnberg és Regensburg mellett Debrecen és Lőcse hamis impresszummal is.”⁵⁴

– írja V. Ecsedy Judit. Valami rendszer mégiscsak fölfedezhető, csak nem a nyomdák felől nézve. A városnevek elsősorban a művekhez köthetők. Láttuk, hogy a ZMK bővítetlen kiadásai az eredeti „Lőcse” helynevet hordták. A kibővítettek viszont 1735-től évtizedekig „augsburgiak” voltak, bárki is nyomtatta őket, mert a helynév a kiadóhoz, Ludvig Jánoshoz kötődött (talán az Ágostai Hitvallásra utalva választotta?). Frankfurt ezzel szemben 1743-tól az ÚZMK és a *Zsoltárok* privilégiuma, a könyveket a legtöbb esetben ugyancsak Ludvig terjesztette. A „Lipcse” és „Nürnberg” impresszum használata viszont már csak részben tulajdonítható neki. Ugyan a „Jéna” is összefüggésbe hozható Ludvig János vállalkozásával, de még inkább a fent említett, újításokra kész szűk szerzői körrel.

Új műfajt jelentett a lelkészeket építő irodalom (Kortholt, Rogallen-Wolf) és a rambachi katechetika. A legjelentősebb „jenai” kiadvánnyal, Arndt *Igaz keresztyénységével* másutt már részletesebben is foglalkoztattam.⁵⁵ Bárány, Sartoris és Vázsonyi könyvei talán nem véletlenül hordták a – semleges „Nürnberg” és „Lipcse” mellett – „jenai” impresszumot. (A *Súlyos papi teher* c. mű mint külföldi nyomtatvány esetében még a cenzor megtévesztésére sem volt szükség, nyugodtan állhatott volna a valós Lipcse (?) a címlapon.) Ezen kör számára „Jéna” védjegy volt: annak a teológiai irányzatnak a megtestesítője, melynek szellemében segíteni igyekeztek a megroppant gyülekezeteken. A jelszóként használt hamis impresszum vezette aztán félre majd máig a bibliográfusokat, vagy Othmar Feylt, aki hiába kereste a jenai egyetemi könyvtárban a fenti nyomtatványok kötelempéldányait.⁵⁶

CSEPREGI ZOLTÁN

⁵⁴ ECSEDY 1996. 53.

⁵⁵ CSEPREGI Zoltán: *Az Igaz keresztyénység hamis impresszuma*. Adalékok a dunántúli Arndt-recepció kérdéséhez. In: *Művelődési törekvések a korai újkorban*. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére. Szeged, 1997. 51–63. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 35.) Továbbá: *Das Wahre Christentum und die kaiserlichen Generale. Diasporahilfe im 18. Jahrhundert.* = *Lutherische Kirche in der Welt* (44.) 1997. 175–184.

⁵⁶ FEYL 1960. 33: „Leider sind diese Jenaer ungarischen Drucke in der UB Jena nicht vorhanden, da die Jenaer Waisenhausdruckerei ihrer Verpflichtung zur Pflichtexemplarlieferung an die UB Jena sehr schlecht nachkam.”